

A katolikus papság kialakulásának sajátosságai és ennek hatása a középkori (9–12. századi) papképzés formáira*

Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Piliscsaba–Budapest

A diakónus — presbiter — püspök hierarchikus rendszerének lépcsőről lépésre történő kialakulása

Az újszövetségi papság nem vezethető le más, még a levitikus papság formájából sem, hiszen ez a feladatkör a pap–Jézus Krisztus szolgálatára épül, amiben egyúttal Ő maga az áldozat is. Ez a szolgálat folytatódik az apostoli hivatásban, amely hivatalokra tagolódva jelenik meg a papi ordón belül, és amelynek minden fokozata az apostoli szolgálattól függ.¹

Ha megvizsgáljuk a 4–5. századtól a 11. századig terjedő kánonjogi forrásokat, láthatóvá válik a diakónus, pap és püspök klerikusi fokozatokra vonatkozó előírások lépcsőről lépésre történő letisztázódása,² valamint a püspök sajátos kormányzati, tanítói és megszentelői hatalmának meghatározó jellege.³ A *Canones Apostolici*,⁴ vagy más néven *85 apostoli kánon* (4. század vége)⁵ és a *Statuta Ecclesiae Antiqua* (476–485)⁶ szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy a korai időszakban a szent rend egyes fokozataihoz kötődő sajátosságok még nem kerültek egyértelmű meghatározásra. Sőt, amennyiben megvizsgáljuk az egyházatyák által ugyanezen időszakban írott forrásokat, kiviláglik, hogy azok sem tartalmazznak világos meghatározást a szent rend egyes fokozatainak egyedi sajátosságára vonatkozóan.

* Elhangzott 2011. november 24-én, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán (Piliscsaba), a *Papság a világ vallásaiban* címmel megrendezett konferencia keretében. Készült a TÁMOP 4.2.2 és az OTKA K 106300 program támogatásával a *Collegio S. Norberto*-ban (Róma), az *Institute of Medieval Studies*-ban (University of Notre Dame, Indiana, USA), valamint a *PPKE Kánonjog-történeti Kutatóközpontjában* (Budapest). A *Teológia* 46 (2012) [137–144]-ben, illetve a *Iustum Aequum Salutare* VIII/2 (2012) [195–202]-ben publikált tanulmányom átdolgozott változata.

¹ VANYÓ 1988: 64–71; vö. ERDŐ 1996: 94–95.

² REYNOLDS 1983: különösen 312–315.

³ *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris 1903kk. (DThC) III. 225–226. KURTSCHIED 1951: 54–375; GAUDEMET 1994: 70–72. Vö. DELORME 1974.

⁴ ERDŐ 1998: 28–30.

⁵ GAUDEMET 1985: 24–25; SZUROMI 2011: 29–38.

⁶ FAIVRE 1977; SZUROMI 2011: 39.

Az Egyház már a 3. századtól különös hangsúlyt helyez a klerikusok képzésére, amelybe beletartozik a szent iratok, teológiai írások, dogmák és a leglényegesebb egyházfegyelmi szabályok ismeretének az elsajátítása. Az I. Niceai Zsinat (325) beszámol arról, hogy a korai időkben előfordult, hogy egyes személyek már röviddel a keresztség felvétele után, vagy azzal egyidejűleg elnyerték a presbiteri vagy püspöki fokozatot. Azonban már az I. Niceai Zsinat is kívánatosnak tartotta, hogy az alkalmas jelöltek megfelelő módon — mind tanulmányok, mind a keresztyén életben való tapasztalatszerzés útján — készüljenek fel a klerikusi tisztségre.⁷ A megfelelő életkor meghatározása sűrűn ingadozott, huszonöt és harmincöt év között; 418-ban Zosimus pápa (417–418) rendelkezése szerint az akolitusnak minimum húsz, a szubdiakónusnak huszonnég, a diakónusnak huszonkilenc, a presbiternek pedig harminc évesnek kell lennie az ordináláshoz. A szenteléshez a fentiekén kívül szükséges a civil jog szerinti szabad állapot (nem rabszolga) és a cölebsz státusz.⁸ A klerikusi státusz elnyerése a szent feladatra való kiválasztással és hivatalra rendeléssel, vagyis az *ordinatio*val történt, ahogy ennek rítusáról a minden valószínűség szerint Gennadius marseille-i püspöktől származó *Statuta Ecclesiae Antiqua* (476–485) beszámol.⁹ A *Statuta Ecclesiae Antiqua* leírása alapján minden egyes fokozat kiszolgáltatásában a püspöknek van tevékeny szerepe. Éppen ezért a kánongyűjtemény bevezetője aprólékosan szabályozza a püspökké szenteléshez szükséges tulajdonságokat és azt a hitvallást, amit a jelöltnek el kell fogadnia.¹⁰ A tulajdonságok megvizsgálása és a hitvallás letétele nyilvánosan, a klerikusok és laikusok, a provincia püspökei, különösképpen pedig a metropolita jelenlétében kellett, hogy történjen.¹¹ Az egyes fokozatok elnyeréséről pontos tájékoztatást nyújtanak a *Statuta Ecclesiae Antiqua* kánonjai. Rendelkezést találunk a zsoldozóról — *psalmista* — (c. 98); az *ostiarius*ról (c. 97); a *lector*ról (c. 96); az *exorcista*ról (c. 95); az *acolitus*ról (c. 94); a *subdiaconus*ról (c. 93); a *diaconus*ról (c. 92); a *presbyter*ről (c. 91); és a püspökről (c. 90). A klerikusi státuszon kívül kitér az Istennek szentelt szüzekre (c. 99); az özvegyekre (c. 100); illetve más, fogadalmat tett személyekre (cc. 101–102).¹²

Az egyes klerikusi fokozatok sajátosságai egyre pontosabb meghatározást nyertek a korai középkor teológiai és intézményi fejlődésének következtében, mely a 11. századra már teljesen

⁷ C. 2: *Quoniam plura, aut per necessitatem aut alias cogentibus hominibus adversus ecclesiasticam facta sunt regulam, ut homines ex gentili vita nuper accedentes ad fidem et instructos brevi temporis intervallo mox ad lavacrum spiritale perducerent, simulque ut baptizati sunt, ad episcopatum vel presbyterium promoverent: optime placuit nihil tale de reliquo fieri. Nam et tempore opus est ei qui cateizatur, et post baptismum probatione quam plurima. Manifesta est enim apostolica scriptura, quae dicit: non neophytum, ne in superbiam elatus in iudicium incidat et laqueum diabuli. Si vero processu temporis aliquod animae delictum circa personam reperiatur huiusmodi et duobus vel tribus testibus arguatur: a clero talis abstineat. Si quis autem praeter haec fecerit, quasi contra magnum concilium sese efferens, ipse de clericatus honore pereclitabitur.*” *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna 1973.³ (COD) 6. vö. Laodiceai Zsinat (4/2. század) 3. kánon: JOANNOU 1962: 131.

⁸ Részletesen vö. SZUROMI 2003a: 12–14.

⁹ Kiadása: MUNIER 1963: 162–188; vö. BOTTE 1939: 223–229; VOGEL 1978.

¹⁰ MUNIER 1963: 164–165.

¹¹ MUNIER 1963: 165–166.

¹² Vö. SZUROMI 2003b.

mára. A *Collectio Dionysio-Hadriana* szövege²⁴ sohasem került hivatalos pápai kihirdetésre, azonban ennek ellenére egyedülálló alapjául szolgált különösen azoknak a zsinatoknak, melyeket frank területen hívtak össze.²⁵ Sőt, ez a gyűjtemény, beleértve annak legelső egységét — mely az apostoli kánonok első ötven kánonjának a fordítását tartalmazta — lényeges hatást gyakorolt az uralkodó által azt követően kibocsátott kapitulárek szövegére.²⁶ Jóval később a *Decretum Burchardi Wormatiensis* (1008 és 1022 között)²⁷ játszott megkülönböztetett szerepet, elsődlegesen a németalföldi egyházfegyelem alakításában.²⁸ A *Decretum Burchardi* a klerikusok kötelelességeivel és jogaival több könyvben is foglalkozik, melyek érintik a papképzés területét is.²⁹ A II. könyv legelső kánonjai között olvashatjuk azon könyvek listáját, amelyeket egy papnak feltétlenül ismernie kellett: *sacramentarium, lectionarium, antiphonarium, penitentiale, psalterium*, valamint a vasár- és ünnepnapok prédikációk gyűjteménye (vö. BW 2. 2).³⁰ A II. könyv alapvető témái és szerkezete alapján általános képet tudunk kialakítani a klerikusok kötelelességeire, jogaira és műveltségére vonatkozóan 11. századon belül. Az első kánonok azokat a tulajdonságokat írják le, amelyek alkalmassá tehetik a krisztushívót a felszentelésre (BW 2. 1–49). Azok a kánonok, melyeket Burchard a *Canones Apostolici*-ből — azaz ókori joganyagot használva — idéz, jól kifejezik a papképzés korabeli szempontjai között kiemelkedő helyet kapó homiletikai képesség kifejlesztésének hangsúlyát: „*a papnak érthető formában kell prédikálni*”. Ezek a korai szövegek egyértelműen jelzik a papok számára elengedhetetlen — a képzésük során elsajátítandó, majd azt tovább gyarapító — biblikus ismeretek meglétét is, a BW 2. 67–68 vonatkozásában elsődlegesen is az Ó- és Újszövetségnek a hívek számára, a szentmise keretében történő megfelelő értelmezést tartva szem előtt. A hitoktatás, a betegek gondozása, a temetés, imádságok, áldások végzése, amelynek a BW 2. 69–74 és 89 van szentelve, szintén rendezett és személyre szabott felkészítést kívánnak meg a papságra készülőtől. Megjegyzendő, hogy ezen kánonok többsége kitér a szent rend püspöki fokozatához szükséges hasonló tulajdonságokra is. A papságra készülve el kell sajátítani a rendszeres szentírásolvasást, az egyes imádságokat, különösen pedig a zsoltószövegét, melyek a legerőteljesebb védelmet jelentik a felszentelt krisztushívók számára a kísértésekkel szemben. Worms-i Burchard ehelyütt — azaz a BW 2. 100–105. kánonokban — Szent Ágostont, a 813. évi Mainz-i Zsinatot (vö. can. 10),³¹ a 896. évi Nantes-i Zsinatot³² és Szent Benedek Reguláját idézi.

²⁴ Kiadása: PL. LXVII. 135–230.

²⁵ MORDEK 1981: 149–164.

²⁶ SZUROMI 2008a.

²⁷ ERDŐ 2008: 89–90.

²⁸ HOFFMANN – POKORNY 1991; WILL 1992; vö. SZUROMI 2011: 104–109.

²⁹ Vö. BW 1. 75, 78, 210; BW 2. 67–68, 117–119, 136, 189; BW 3. 109; BW 4. 22–23; BW 5. 6, 8; BW 11. 35; BW 14. 5–6.

³⁰ SZUROMI 2009: 42–43.

³¹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (MANSI, I. D. (szerk.) 1757–1798). Új kiadása folytatással: PETIT, L. – MARTIN, J. B. (szerk.) 1899–1927 (továbbiakban MANSI) XIV. 63–76, különösen 67–68.

³² MANSI XIVIII. 165–162, továbbá az uo. 173–174. col-ban található kiegészítések.

Burchard klerikusokra vonatkozó kánonjogi anyagának nagy része bekerült a legjobbnak tartott gregoriánus joggyűjteménybe, a 11. század második feléhez tartozó *Collectio canonum Anselmi Lucensis*-be (1081–1083).³³ Anzelm gyűjteményének VII. könyvében gyűjtötte össze a klerikusokkal foglalkozó egyházfegyelmi előírásokat. Az Ans. 7. 46–52 az egyes klerikusi fokozatok sajátos kötelességeit taglalja, a szentelés egyedi rítusának és lényeges elemeinek ismertetésén keresztül.³⁴ Az említett téma tárgyalásakor Anzelm is az ókori joganyagra épít, azon belül egyértelműen megjelöli a *Statuta Ecclesiae Antiqua* szószerinti átvételét. A püspöknek a papszentelést megelőzően össze kell hívnia a presbiter kollégiumot.³⁵ Ezt az általános előírást összekapcsolhatjuk az Ans 7. 78-cal, amely Szent Jeromostól származó idézet biblikus alapon, kifejezett formában említi a diakónus, presbiter és püspök eltérő küldetését, ha tetszik, kötelességét.³⁶

A felhasznált számos ókori forrás idézése ekkorra már nem pusztán a régi egyházi kánonok teljességre irányuló összegyűjtésének a szándékából fakad, amely az egyetemes kánonjogi gyűjtemények egyre bővebb és ezzel együtt szisztematikusabban kialakított belső szerkezetét eredményezi. A 11. században tanúi lehetünk egy sajátos reformnak, amely éppen a papságra készülők, ill. a már felszenteltek, sajátosan is a székesegyházi káptalan biblikus, teológiai és kánonjogi műveltségét tűzi ki célul. Nem lehet kétséges, hogy a legutóbbinak — a kanonoki műveltség fejlesztésének — visszahatása van a szent rend egyes fokozatainak felvételére készülők oktatási és nevelési színvonalára. Erre a folyamatra kiemelkedő példa a lucca-i székesegyházi káptalanon belül reform. II. János püspök (1023–1056), I. Anzelm püspök (1057–1061), és II. Anzelm püspök (1073–1086) voltak azok, akik gondoskodtak a lucca-i katedrális iskolában ennek a reformnak a megindításáról és elmélyítéséről, a kanonokok közösségi élete, a „*cura animarum*” lelkipásztori munkája, a klerikusok és laikusok teológiai és vallási nevelése, valamint a világi javak kezelésének területén. Luccai Szt. Anzelm (†1086) nemcsak a kanonoki életet szerette volna újjászervezni, hanem a székesegyházi iskolájában folyó oktatást is, különös tekintettel az egyház fegyelmi rendjének az alapos megismertetésére. Néhány biblikus témájú kommentárt is írt, nevezetesen a *Commentarium in Psalmos*-t, és az *Expositio in Lamentationes Jeremiae*-t.³⁷ Ezek a művek egyértelműen mutatják Anzelm tájékozottságát a Szentírás értelmezésben. Luccai Szt. Anzelm főműve, a már fentebb említett *Collectio canonum Anselmi Lucensis*, melynek ekkleziológiai felfogására — amint az ún. szigorúbb gregoriánus reformmozgalom gyűjteményeire általában — alapvetően Nagy Szt. Gergely pápa (590–604) írásai gyakoroltak elsődleges befolyást. Ennek talán legszembe-tűnőbb tanúja az a 143 kánon, amely műveiből bekerült Anzelm gyűjteményébe (vö. 'A' recenzió), mint a kánonok legnagyobb egységes korpusza. Ezeken a kánonokon keresztül az allegorikus bibliaértelmezés kiemelkedő szerepet kapott a gyűjtemény egyháztani érvelésében.

³³ SZUROMI 2006: 1–25.

³⁴ Vö. IMBERT 1994: 91–124.

³⁵ Vö. MUNIER 1963: 162–188.

³⁶ SZUROMI 2008b: 57–70.

³⁷ SZUROMI 2012.

Ha megvizsgáljuk a 11. század különböző kánonjogi gyűjteményeit, néhány közös témát fedezhetünk fel bennük. Ilyen terület a Szentszék primátusának kifejtése, a püspökökkel és papokkal szembeni vádak elbírálása, a püspökválasztás, a papszentelés, etc. Ezeknek az alapvető kérdéseknek a részletes tárgyalása elengedhetetlen volt a székesegyházi, majd az abból kialakuló egyetemi oktatásban.³⁸

A 11. század vége — amint fentebb láttuk — pontosan az az időszak, amikor, a gregoriánus reform egyik következményeként, számos kánonjogász szentelt komoly figyelmet az egyház egyetemes fegyelmeinek teljességre törekvő összegyűjtésének, azzal a céllal, hogy a kánonjog rendszeréről, az egyházi hierarchiáról, az egyház mindennapos szentségi életéről, a római pápa legfőbb joghatóságáról, valamint az egyházi bíróságok kompetenciájáról és tevékenységéről világos és precíz leírást adjanak. A legjobb székesegyházi iskolákban végzett oktatás így kiemelkedő szerepet játszott az egyház tanításának és fegyelmeinek széleskörű elterjesztésében. Francia területen a két legmeghatározóbb központ Rheims és Chartres volt, amint azt már 1981-ben George Duby megállapította.³⁹ Éppen erre az időszakra esik a klerikusok képzésének még jobban szervezett kialakítása, ami Ivo (1090–1115), Chartres püspöke tevékenységéhez köthető. A általa összeállított képzés magában foglalta az egyházi források, határozatok, kánonok, stb. latin olvasásának elsajátítását is, különös tekintettel a székesegyházi kanonoki testületre. Ivónak személyes tapasztalata volt a kánonok kortárs teológiai ismeretéről, hiszen püspökké szentelése előtt a beauvais-i Szent Quentin-ről nevezett kánonrend perjele volt. Felismerte emellett az egyházfegyelem magas szintű elsajátításának fontosságát is. Levelei jóval érthetőbbé teszik azt a szándékot, amely egy minél teljesebb tartalmú kánonjoggyűjtemény összeállítására vezette őt. Bizonyos, hogy az általa megszerkesztett kánoni „olvasókönyv” előmozdította a latin egyházfegyelmi és dogmatikai szövegek ismeretét a klérus szisztematikus oktatásán keresztül. „Olvasókönyvének” nagyon gyorsan kialakuló szövegcsaládjai pedig mindennek az Egyház mindennapi életére és intézményes működésére történt visszahatásáról tanúskodnak.⁴⁰

A 11. század végén — az egyetemek megszületésének hajnalán — megszerkesztett kánonjogi kollekciók nagyban hozzájárultak a klerikusok fegyelmi képzésének megújításához és megerősítéséhez. Mindezen átalakulás betetőzését azonban nyilvánvalóan a bolognai kánonjogoktatás és a *Decretum Gratiani* megszövegezése jelentette.⁴¹ Gratianus mester 1140 körül állítja össze a *Concordantia discordantium canonum*-ot Bolognában, ami a klasszikus egyetemi kánonjogi oktatás alapgyűjteménye lesz.⁴² Az is jól ismert, hogy Petrus Lombardus (†1160) legnagyobb hatású munkáját, a „*Szentenciák Könyvét*” (*Sententiae in IV libris*

³⁸ SZUROMI 2007.

³⁹ DUBY 1981: 26.

⁴⁰ SZUROMI 2010: 209–228.

⁴¹ ERDŐ 2008: 105–113. Kiadása: FRIEDBERG 1879.

⁴² Vö. ERDŐ 1999: 37–40.

distinctae) 1145 és 1151 között, azaz röviddel Gratianus műve után írja.⁴³ Ez a munka a skolasztikus biblikus tanulmányok legalapvetőbb forrásává válik a középkori egyetemeken.⁴⁴

Gratianus a klerikusokra vonatkozó fegyelmi anyagot művének különböző részeibe illesztette.⁴⁵ Az első fő részben (*distinctiones*) néhány előírással találkozunk, melyek a szent rend egyes fokozatai megengedett elnyeréséhez szükséges kritériumokat tartalmazzák (vö. D. 69 c. 1; D. 78 cc. 1–5). Az egyház tökéletesen önzetlen és önfeláldozó életet kíván meg minden papjától, így a papi hivatások kiválasztása és körültekintő nevelése egyedülálló felelősséget jelentett. Ebben kiemelkedő szerep jutott a székesegyházi káptalan szenior tagjainak, különös tekintettel arra, ha maga a székesegyházi prépost rendelkezett archidiakónusi címmel.⁴⁶ Ennek a tekintetében mind az 1059. évi Római Zsinat határozatait,⁴⁷ mind a *Decretum Gratiani* D. 25 c. 1 rendelkezéseit fontosnak kell tekintenünk, amely szövegrészlet Luccai Szt. Anzelm kollekciónjában és Chartres-i Szt. Ivo szövegcsaládjában is megtalálható.⁴⁸ Ismert, hogy már a 400. évi I. Toledói Zsinat az archidiakónus sajátos feladati között említette a klerikusi utánpótlásról való gondoskodást.⁴⁹ A papnak saját életét elsődlegesen a hívek lelki üdvösségének előmozdítására és klerikusi hivatásának teljesítésére kell szentelnie. Így foglalhatjuk össze röviden a D. 27 c. 8; D. 28 cc. 2, 8, 9; D. 33 c. 7; D. 81 c. 19 és sok további kánon tartalmát.

Gratianus *Decretumának* második nagy egységében, a C. 1 q. 7 c. 1 Ciprián 72. levelét idézve rögzíti, hogy — többek között — azok a diakónus vagy papszentelésre készülő jelöltek, akiknek makacs eretnek nézeteikről meggyőződtek, nem engedhetők a szent rend nevezett fokozatainak felvételére.⁵⁰ Ugyanerről — bár jóval részletesebben — beszél a C. 1 q. 7 c. 2-is.⁵¹ Az egész *Decretum Gratiani*-n belül a klerikusok képzését legrészletesebben a C. 12 q. 1 c. 1 fejt ki, a 633-ban megtartott IV. Toledói Zsinat⁵² 24. kánonját felhasználva. Itt szerepel a megfelelően érett életkor, az egyház fegyelme követésének az elsajátítása, az egyház tanításában való megfelelő jártasság és a felszentelt életformára való alkalmasságról történő tanúságtétel.⁵³

Összegzés

A fentiekből egyértelmű, hogy a klerikusok képzésében a hivatás felismerése és a megfelelő lelkiület kialakítása már az ókori zsinati kánonokban és patrisztikus írásokban is elválaszthatatlan a hittani és fegyelmi ismeretek elsajátításától. Erre vonatkozóan nyilvánvalóan a korai források csak rövid — definitív — hangsúlyokat helyeznek el, az egyházatyák pedig a kleri-

⁴³ HÖDL 2002: 25–40.

⁴⁴ A középkori exegézis részletes kifejtéséhez vö. DE LUBAC 1959–1964.

⁴⁵ ERDŐ 1998: 165–172. Vö. LARRAINZAR 2010; LENHERR 2010; VIEJO-XIMÉNEZ 2010.

⁴⁶ WERNZ 1899: 924.

⁴⁷ MANSI XIX. 897–899.

⁴⁸ FRIEDBERG 1879: 89–91.

⁴⁹ MANSI III. 997–1002, különösen 998–999; vö. GAUDEMET 1994: 78.

⁵⁰ Természetesen a felsorolás a diakónus és a presbiter mellett a püspököt is megemlíti, vö. FRIEDBERG 1879: 426.

⁵¹ FRIEDBERG 1879: 426–427.

⁵² SZUROMI 2011: 71–73.

⁵³ FRIEDBERG 1879: 676.

kusok életével és feladatkörével foglalkozó hosszabb lélegzetű szövegrészekbe ágyazva beszélnek róla. Mindezek alapján lehetőségünk van arra — amint erre kísérletet is tettünk —, hogy rekonstruáljuk a papképzés modelljét, amely minden bizonnyal befolyásolta az ezzel kapcsolatos 9–12. századi egyházi gyakorlatot és az újabb jogszabályokat. Látható, hogy a középkori gyűjtemények elsődlegesen és döntő többségében ezt az ókori joganyagot felhasználva írják le a papi utánpótlásról való gondoskodást, a papnevelést, a szenteléshez szükséges emberi tulajdonságokat, a megkívánt egyházi — teológiai, biblikus, interpretatív — ismereteket. A papság tanbeli és fegyelmi képzésének lépésről lépésre történő fejlődésében elsődleges szerepet töltöttek be a területileg illetékes megyéspüspökök, akik az érett közép-korra leginkább a kanonoki testületen keresztül gyakorolták ezt a feladatukat. A káptalani iskolákból kialakuló egyetemek oktatási rendje, illetve a skolasztikus érv- és eszközrendszer megszilárdulása a 12. század második felére, különösen pedig a 13. század elejére megváltoztatja ugyan a papság tudományos képzését a szenttudományok területén is, melyet alátámaszt a III. Lateráni Zsinat 1179. évi rendelkezése (Can. 18),⁵⁴ de nem hoz lényegi átalakulást magában a papnevelés jellegzetességeiben. Ennek oka, minden kétséget kizáróan, a papi hivatás tényleges gyakorlásának és az illetékes egyházi hatóság által, az arra való alkalmasságról történő meggyőződés módjainak állandósága, a doktrinális és diszciplináris képzés módszereinek és intézményes kereteinek változásától függetlenül. A kialakuló *universitasok* már nemcsak a klérus képzését látták el, hanem a világiak oktatásával is foglalkoztak.⁵⁵

Felhasznált irodalom

- BELLOMO, Manlio 1997: Il Medioevo e l'origine dell'università. In: Uő., *Medioevo edito e inedito I. Scholae, Universitates, Studia* (I Libri di Erice 20/1). Rome: Il Cigno Galileo Galilei. 15–30.
- BISCHOFF, Bernhard 1995: *Latin Paleography: Antiquity and the Middle Ages*. (Ford. Cróinín, D. Ó – Ganz, D.). Cambridge: Cambridge University Press.
- BOTTE, Bernard 1939: Le rituel des ordinations dans les «*Statuta ecclesiae antiqua*». *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* 11, 223–241.
- BORETIUS, Alfred (szerk.) 1883: *Capitularia regum francorum I*. (Monumenta Germaniae Historica). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani (repr. 1960).
- BROMMER, Peter 1974: Die bischöfliche Gesetzgebung Theodulfs von Orléans. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 60, 1–120.
- VON CLASSEN, Peter 1985: Italienische Rechtsschulen ausserhalb Bolognas. In: Kuttner, S. G. – Pennington, K. (szerk.), *Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Canon Law, Berkeley, California, 28 july–2 august 1980* (Monumenta Iuris Canonici C/7). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. 205–221.

⁵⁴ COD 220.

⁵⁵ Lásd pl. BELLOMO 1997.

- DELORME, Jean 1974: *Le ministère et les ministères selon Nouveau Testament*. Paris: Éditions du Seuil.
- DUBY, Georges 1981: *The Age of the Cathedrals: Art and Society, 980–1420*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ERDŐ, Péter 1996: *Az egyházjog teológiája intézménytörténeti megközelítésben* (Egyház és Jog 2). Budapest: Szent István Társulat.
- ERDŐ, Péter 1998: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés* (Bibliotheca Instituti Post-gradualis Iuris Canonici Universitatis de Petro Pázmány nominatae I/1). Budapest: Szent István Társulat.
- ERDŐ, Péter 1999: *Storia della scienza del diritto canonico. Una introduzione*. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana.
- ERDŐ, Péter 2008: *Storia delle fonti del diritto canonico* (Istituto di Diritto Canonico San Pio 10; Manuali 2). Venezia: Marcianum Press.
- FAIVRE, Alexandre 1977: *Naissance d'une hierarchie. Les étapes du cursus clérical* (Théologie historique 40). Paris: Beauchesne.
- FRIEDBERG, Aemilius (szerk.) 1879: *Corpus iuris canonici, I*. Leipzig: B. Tauchnitz.
- GAUDEMET, Jean 1985: *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe siècle*. Paris: Cerf.
- GAUDEMET, Jean 1991: L'héritage de Gregoire le Grand chez les canonistes médiévaux. In: Grossi, V. (szerk.), *Gregorio Magno e il suo tempo* (Studia Ephemeridis Augustinianum 33–34). Roma: Institutum Patristicum 'Augustinianum'. 199–221.
- GAUDEMET, Jean 1994: *Église et cité. Histoire du droit canonique*, Paris: Cerf.
- GAUDEMET, Jean 2008: *Formation du droit canonique et gouvernement de l'Église de l'antiquité à l'âge classique* (Collections de l'Université Robert Schuman). Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- GRABOIS, Aryeh 1983: Bible. In: Strayer, J. R. (szerk.), *Dictionary of the Middle Ages, 2*. New York: C. Scribner's Sons. 210–217.
- HOFFMANN, Hartmut – POKORNY, Rudolf 1991: *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verarbeitung – Vorlagen* (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel 12). München: Monumenta Germaniae Historica.
- HÖDL, Ludwig 2002: Die Sentenzen des Petrus Lombardus in der Diskussion seiner Schule. In: Evans, G. R. (szerk.), *Medieval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard: Current Research*. Leiden – Boston – Köln: Brill. 25–40.
- IMBERT, Jean 1994: *Les temps Carolingiens (741–891). L'Église: Les institutions* (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident V/1). Paris: Cujas.
- JOANNOU, Périclès-Pierre (szerk.) 1962: *Les Canons des Synodes Particuliers* (Discipline générale antique, IVe-IXe s. I/2). Grottaferrata (Roma): Tipografia Italo-Orientale "S. Nilo".

- KLAUSER, Renate 1954: Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 40, 85–101.
- KURTSCHIED, Bertrand 1951: *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum*. Roma: Officium Libri Catholici.
- LARRAINZAR, Carlos 2010: Métodos para el análisis de la formación literaria del Decretum Gratiani. “Etapas” y “esquemas” de redacción. In: Erdő, P. – Szuromi, Sz. A. (szerk.), *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law. Esztergom, 3 August – 8 August 2008* (Monumenta Iuris Canonici, C/14). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. 85–115.
- LENHERR, Titus 2010: Langsame Annäherung an Gratians Exemplar der „Moralia in Iob”. In: Erdő, P. – Szuromi, Sz. A. (szerk.), *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law. Esztergom, 3 August – 8 August 2008* (Monumenta Iuris Canonici, C/14). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. 311–326.
- DE LUBAC, Henri 1959–1964: *Exégèse médiévale: Les quatre sens de l’écriture*, I–IV. Paris: Aubier.
- MANSI, Ioannes Dominicus (szerk.) 1757–1798: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, I–XXXI*. Florentinae – Venetiis : s. n.
- MORDEK, Hubert 1981: *Il diritto canonico fra Tardo Antico e Alto Medioevo. La ‘svolta dionisiana’ nella canonistica*, in *La cultura in Italia fra Tardo Antico e Alto Medioevo* (Atti del Convegno tenuto a Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, dal 12 al 16 Novembre 1979). Roma: Herder.
- MUNIER, Charles (szerk.) 1963: *Concilia Galliae* (Corpus Christianorum, Series Latina 148). Turnholti: Brepols.
- PETIT, Louis – MARTIN, Jean Baptiste (szerk.) 1901–1927: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio I–LX*. Paris – Leipzig – Arnhem : Hubert Welter.
- REYNOLDS, Roger Edward 1983: Patristic “presbyterianism” in the Early Medieval Theology of Sacred Orders. *Medieval Studies* 45, 311–342.
- REYNOLDS, Roger Edward 1999: The De officiis VII graduum: Its Origins and Early Medieval Development. In: Uő., *Clerical Orders in the Early Middle Ages II*. (Variorum Collected Studies 670). Aldershot: Ashgate. 113–151.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2003a: *Egyházi intézménytörténet* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/4). Budapest: Szent István Társulat.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2003b: A papi ordó fokozatainak fejlődése, a kezdetektől a *Statuta Ecclesiae Antiqua* (V. sz.) fegyelmi hagyományáig. *Teológia* 37, 19–28.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2006: *Anselm of Lucca as a Canonist (A textual-critical overview on the ‘Collectio Canonum Anselmi Lucensis’)* (Adnotationes in Ius Canonicum). Frankfurt am Main: P. Lang.

- SZUROMI, Szabolcs A. 2007a: A középkori egyetemek létrejöttének és az egyetemi oktatás megszületésének sajátosságai. In: Körmeny K. (szerk.), *Studentes extra regnum. Egyetemjárás és könyvhasználat az Esztergomi Székeskáptalanban 1183–1543* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/9). Budapest: Szent István Társulat. 41–53.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2007b: Ivonian intention to collect the «ancient canons» together with new decretal materials. *The Jurist* 67, 285–310.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2008a: An important canonical bond in the ecumenical endeavor between the Eastern and Latin churches: the *Canones apostolici*. *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 177, 3–14.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2008b: Anselm of Lucca as a Canonist. Critical summary on importance of the *Collectio Anselmi Lucensis*. In: PINTO, V. E. (szerk.), *Iudex et Magister. Miscelánea en honor al Pbro. Nelson C. Dellaferrera*, I. Buenos Aires: Pontificia Universidad Católica Argentina. 57–70.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2009: *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század)* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11). Budapest: Szent István Társulat.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2010: Some witnesses of the gradual crystallization process of the Ivonian textual families. *Ius Canonicum* 50, 209–228.
- SZUROMI Szabolcs A. 2011: *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből – Források és intézmények* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis de Petro Pázmány nominatae III/15). Budapest: Szent István Társulat.
- SZUROMI, Szabolcs A. 2012: Anselmo de Lucca [collectio]. In: Otaduy, J. – Viana, A. – Sedano, J. (szerk.), *Diccionario general de derecho canónico*, Vol. I. 353–355.
- VANYÓ, László 1988: *Az ókeresztény kor dogmatörténete I.* Budapest: Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia.
- VIEJO-XIMÉNEZ, José Miguel 2010: Costuras” y “descosidos” en la versión divulgada del Decreto de Graciano. In: Erdő, P. – Szuromi, Sz. A. (szerk.), *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law. Esztergom, 3 August – 8 August 2008* (Monumenta Iuris Canonici, C/14). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. 337–355.
- VOGEL, Cyrille 1978: *Ordinations inconsistantes et caractère inamissible* (Études d'histoire du culte et des institutions chrétiennes 1). Torino: Bottega d'Erasmus.
- WERMINGHOFF, Albert (szerk.) 1906: *Concilia aevi Karolini II/I* (Monumenta Germaniae Historica. Concilia, 2). Hannoverae – Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- WERNZ, Franz Xaver 1899: *Ius decretalium ad usum praelectionum in scholis textus canonici sive iuris decretalium*, II. Romae: Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide.

WILL, Johanna B. 1992: *Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischof Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung* (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft 12). Würzburg: Echter.